

31 MART AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI GÜNÜDÜR

"Biz öz məqsədlərinə nail olmaq üçün heç bir vasitədən çəkinməyən siyasi düşmənlərimizə bənzəyə bilmərik və bənzəmək istəmirik. Biz təmkin və soyuqqanlıqla, haqlı olduğumuzu tam dərk edərək tam dərk edərək təmiz vicdanla öz məqsədimizə doğru gedirik və inanırıq ki, ətrafımızda olan bütün xalqlara münasibətdə bizim loyallığımız, səmimiyyətimiz və əqoist ehtişasların gözlərini gerçəkliyə qapamadığı hər kəs tərəfindən nəhayət ki, etiraf olunacaq və qiymətləndiriləcək. Fakt göz qabağındadır. Kim istəyirsə, yoxlaya bilər".

"Azərbaycan" qəzeti, 8 dekabr 1918-ci il

Biz öz məqsədlərinə nail olmaq üçün heç bir vasitədən çəkinməyən siyasi düşmənlərimizə bənzəyə bilmərik və bənzəmək istəmirik. Biz təmkin və soyuqqanlıqla, haqlı olduğumuzu tam dərk edərək təmiz vicdanla öz məqsədimizə doğru gedirik və inanırıq ki, ətrafımızda olan bütün xalqlara münasibətdə bizim loyallığımız, səmimiyyətimiz və əqoist ehtişasların gözlərini gerçəkliyə qapamadığı hər kəs tərəfindən nəhayət ki, etiraf olunacaq və qiymətləndiriləcək. Fakt göz qabağındadır. Kim istəyirsə, yoxlaya bilər.

"Azərbaycan" qəzeti, 8 dekabr 1918-ci il

104 il öncə Azərbaycan xalqına qarşı törədilən kütləvi qətləmlərdən birini - martın 31-də azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımını dünyaya təqdim edən Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin girişindəki lövhədə bu ifadələr yer alıb. Bu kütləvi məzarlıqdakı insan sümüklərindən ibarət qalıqlar tarix üçün reallıq və göz qabağına olan inkar ediləcək faktlardır.

İllər ötdükcə bu soyqırımının şahidlərinin sayı da azalır və bu gün bəlkə də onlar barmaqla sayıla biləcək qədərdir. Amma tarix və faktlar, sübutlar dəyişir, köhnəlmir. Bu səbəbdən də hər ötən il, keçən ildəkindən daha ciddi, daha doğun, ehtətilif faktlarla başımıza gətirilən müsibətləri, qətləmləri dünyaya təqdim etməliyik. Qoy, bəşəriyyət hüquqları qiyət verməsin, haqlı və haqsız ayrsın, əsl günahkarları tanısin.

İki quyudan tapılan 400-dən çox insan cəsədi

Qubada yerləşən sol sahildə yerləşən Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi buraya təşrif buyuranları heyrətə gətirir. Ətrafda olan incəliklər nəzər salıb dərk etmək üçün bəlkə saatlarla da yetməz. Üzərində yeridiyimiz torpaq da sanki başqaladır. İnsan torpağın üzərində qəzərlənən qeyri-ixtiyari ehtiyatlı olmağa çalışır.

Kompleksin məhz burada salınması da təsadüfi olmayıb. Keçmiş stadion olan bu ərazidə 2007-ci ildə tikinti məqsədilə aparılan qazıntılar zamanı kütləvi məzarlıq aşkar edilib. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun tədqiqatlarından sonra məzarlığın 1918-ci ildə erməni quldur dəstələrinin yerli əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımı ilə əlaqəli olduğu müəyyən edilmişdir.

Araşdırmalar zamanı bəlli olub ki, 2 quyudan tapılan 400-dən çox qurban həmin yerdə əbədi uyuyub. Onların xatirəsinə qoyulan abidənin üzərində yazılıb: "1918-ci ildə Qubada cinayətə erməni hərbi dəstələri tərəfindən törədilmiş soyqırımı qurbanları burada dəfn olunub".

Abidənin qarşısında günahsız yərə qanları tökülən vətəndaşlarımızı rəhmət diləyib, sonra qarşı tərəfə irəliləyirik. Müxtəlif ölçülü qara mermər daşların qoyulduğu hissə "Alma bağı" adlanır. Daşlar faciə qurbanlarının 3 yaş qrupunu - kiçik, orta və yaşlıları simvolizə edir. "Alma bağı" adlandırılmasına səbəb isə mermərlərin qədimdən bəri Qubanın simvolu olan alma ağacları ilə ehtətilənmesidir.

Soyqırımın vəhşətini əks etdirən muzey

Soyqırımı muzeyinin giriş səsini iki qılcıq əks etdirir. Bu isə o mənəni kəsb edir ki, erməni ideologiyası hər ne qədər "haqiqətərlər gizlədilməlidir" fikrinin üzərində qurulsun da, gerçəklik gəcətə üzə çıxır.

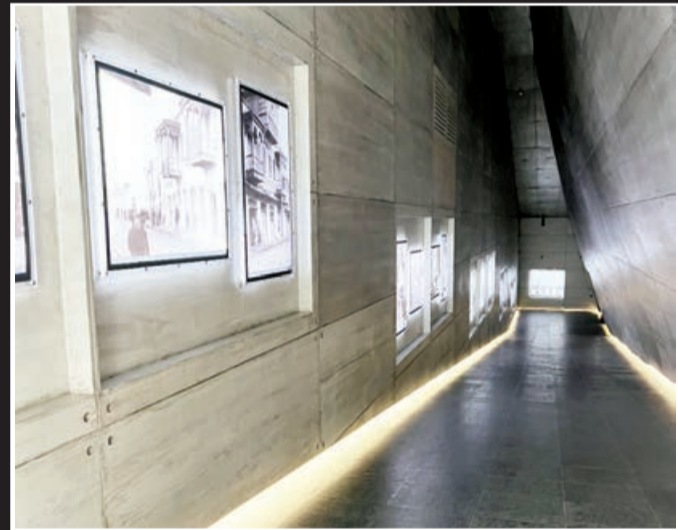
Giriş hissə sivriuc bıçaqların yərə saplanması ilə başlayır. Bir anda hər şey qaralıya qərq olur. Nə olduğun anlamadan bizzə bəleddçilik edən kompleksin əməkdaş Abutalıb Turabov qeyd edir ki, girişdə özünü sanki qaranlıq qərq olmuş kimi hissə etməyiniz normaldır. Soyqırımın vəhşətini andıran muzey belə üslubda müxtəlif hissələrin toplusunu eyni anda yaşamaq üçün inşa edilmişdir.

Tanişliq mənəvi soyuqlıq və qaralıq yoldaşlığı ilə əşyağa doğru istiqamətlənən hissədən başlayır. Əvvəlcə divarda soyqırımından öncə Quba qəzasında yaşayan əhalinin heyatını əks etdirən şəkillər işıqlandırılmışdır. Görürük Bunların hər biri 1918-ci ilə qədər əhalinin evindən toplanmış arxivlərə saxlanılanları arasından seçilib. Qədim Qubanı (ekspozisiya "Dinc Quba" adlanır) təkrar yaşadan təsvirlərdə məşhur tarixi yerlərin Quba Bazar meydanı, Cümə məscidinin fotolarını ilk sirlərdə müşahidə edirik.

Daha sonra milli adətleri özündə ehtiva edən çörək bişirən, xalça toxuyan xanımlar, yeni-yeni formalaşmağa başlayan məkətləb-

Günahsız qurbanların harayı

Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi 104 il öncə baş verən erməni vandalizmini sübuta yetirən ideoloji və tarixi mərkəzdir

lər, mədəniyyətə aid nümunələr şəkilsəkil hər bir dəyərin gələn qəzasına həsr edilmiş 4 bölmədəki ekspozisiyalarla əhatələnib.

Birinci bölmədə inzibati ərazi vəhidi olan Qubanın 1918-ci ildəki vəziyyəti əks olunub. Yeri gəlmişkən, Quba qəzası (Quba, Qusar, Şabran, Xaçmaz, Siyazan) 1929-cu ilə qədər mövcud olub. Burada həmin komissiyanın əldə etdiyi bütün sənədlər, dəlillər kompaktlaşdıraraq hər bir bölmədə yerləşdirilib. İlk olaraq da komissiyanın əməyinin daim uca tutulması məqsədilə zalın girişində Fətəli xan Xoyskinin, Məmməd Həsən Hacınskinin, Xəlil bəy Xasməmmədovun portretləri, M.Hacınskinin hökumətə komissiyanın yarıdılması ilə bağlı məruzəsi və verilən qərarın əsllərindən surətlər və s. yer alıb.

Növbəti ekspozisiyada 31 Mart soyqırımını törədilən bölgələrin xüsusi qırımı nişanları ilə tanışdır. Azərbaycanın 1920-ci ilə qədərki xəritəsi yerləşdirilib.

Abutalıb Turabov bildirir ki, xəritə orijinal formada göstərildiyi kimi saxlanılıb.

"Xəritə Sankt-Peterburqun arxivindən əldə olunan şəkildə saxlanılıb, rus dilindədir. Bunun səbəbi isə odur ki, hər hansı inkar faktı qeydə alındığı zaman heç bir bəhanəsiz onun doğruluğunu sübuta yetirmək asanlıqla mümkün olmur. Onu da deyirik ki, həmişə xarici ziyarətçilərə qəlb ağırsı ilə işğal olunmuş torpaqlarımızı təqdim edirdim. Torpaq indi hər kəsə öncə həmin ərazilərdən böyük iftixarla danışırıq". Sonrakı lövhələrdə isə Azərbaycanın tarixi haqqında qısa məlumatlar 4 dilde (Azərbaycan, rus, türk, ingilis), Ümummilli Lider Heydər Əliyevin şəkli və "31 Mart Azərbaycanlıların soyqırımı" günü haqqında verdiyi 1998-ci il fərnəni (Azərbaycan, rus, ingilis dilində) əksini tapıb.

Uşaqların kəllələrinə sancılan mismarlar

Mərkəzəndə solda muzey qalereyasının bütöv bir divarı Quba qəzasına həsr edilmiş 4 bölmədəki ekspozisiyalarla əhatələnib.

Birinci bölmədə inzibati ərazi vəhidi olan Qubanın 1918-ci ildəki vəziyyəti əks olunub. Yeri gəlmişkən, Quba qəzası (Quba, Qusar, Şabran, Xaçmaz, Siyazan) 1929-cu ilə qədər mövcud olub. Burada həmin komissiyanın əldə etdiyi bütün sənədlər, dəlillər kompaktlaşdıraraq hər bir bölmədə yerləşdirilib. İlk olaraq da komissiyanın əməyinin daim uca tutulması məqsədilə zalın girişində Fətəli xan Xoyskinin, Məmməd Həsən Hacınskinin, Xəlil bəy Xasməmmədovun portretləri, M.Hacınskinin hökumətə komissiyanın yarıdılması ilə bağlı məruzəsi və verilən qərarın əsllərindən surətlər və s. yer alıb.

Növbəti ekspozisiyada 31 Mart soyqırımını törədilən bölgələrin xüsusi qırımı nişanları ilə tanışdır. Azərbaycanın 1920-ci ilə qədərki xəritəsi yerləşdirilib.

Abutalıb Turabov bildirir ki, xəritə orijinal formada göstərildiyi kimi saxlanılıb.

"Xəritə Sankt-Peterburqun arxivindən əldə olunan şəkildə saxlanılıb, rus dilindədir. Bunun səbəbi isə odur ki, hər hansı inkar faktı qeydə alındığı zaman heç bir bəhanəsiz onun doğruluğunu sübuta yetirmək asanlıqla mümkün olmur. Onu da deyirik ki, həmişə xarici ziyarətçilərə qəlb ağırsı ilə işğal olunmuş torpaqlarımızı təqdim edirdim. Torpaq indi hər kəsə öncə həmin ərazilərdən böyük iftixarla danışırıq". Sonrakı lövhələrdə isə Azərbaycanın tarixi haqqında qısa məlumatlar 4 dilde (Azərbaycan,

dərə" adlanan ərazinin görüntüsü nümayiş etdirilir.

İrəliləyirik. Növbəti ekspozisiyada 1919-cu ildə Paris Sülh Konfransında iştirak edən nümayəndə heyətinin Ə.Topçubaşov, Y.Mehdiyev, C.Hacıbəyli, Ə.Şeyxülislamovun fotoları, eləcə də AXC-nin sərəhədlərini göstərən Qafqazın tarixi xəritələri yer alıb. Nümayəndə heyəti Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanımaqla yanaşı, xalqına qarşı 1918-ci ildə baş verən cinayətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün soyqırımını ilə bağlı fakt materiallarını da Fransaya aparıb. Uzun müddətdən sonra Bakıda Parisə göndərilən bütün materiallar tarix elmləri doktoru, professor Solmaz Tohid tərəfindən 2011-ci ildə Fransada Topçubaşovun şəxsi arxivindən baş verən cinayətlərə vətəni qaytarılıb. Burada isə həmin sənədlərin surətləri yerləşdirilib.

Maraqlı faktlara, tarixi sənədlərə tamaşa etdikcə sanki keçmişə ekskurs edirsiniz. Kompleksin hər guşəsi, hər eksponatı çox maraqlı kəsb edir. Bu sırada diqqətimizi daha çox çəkən isə uzaqdan böyük tabloya oxşayan əşyər olur. Möhtəşəm üslubla ilə təcüübə səbəb olan tabloya yaxınlaşdıqca daha da heyranliq mənərəsi üzə çıxır. Əslində, bu, hər hansısa qələm, fırça ilə çəkilən nəhəng bir rəsm əsəri deyil. Bu, dərinlik üzərində erməyə gətirilən simalardır. Burada gənclərin, yaşlıların simaları ilə dolu müxtəlif baxışlar əks olunub. Gənc baxışlarda təcüüb, heyret, qorxu seçilsə də, yaşlı nəsillə əldə olan çöhrələrdə kin, kədər, ağır dolu hissələr göz önündə canlanır.

Sıradakı ekspozisiyada isə mart qırğınının rəhbərləri və icraçılarının adları (S.Şaumyan, Hamzasp, Korqanov, Mikoyan və b.), onların heyatı keçirdiyi soyqırım siyasətinin mahiyyəti haqqında məlumat verilir. Həmçinin bu guşədə ermənilərin həmin vaxtda istifadə etdikləri soyuq, odlu silahları və toplu məzarlıqdan aşkar edilən zəncirlər, mismarlar nümayiş etdirilir.

insanları öldürüdükdən sonra belə əl çəkməyib onları dəhşətli işgəncələrlə zəncirləmiş, uşaqların kəllə sümüklərinə mismarlar çalmışdılar.

Qubaya aid bölmə yekunlaşdıqdan sonra Bakı quberniyası qəzalari mövzusu davam edir. Artıq burada həmin qəzalarda törədilmiş qırğınlar, əldə olunan dəlillər, fotolar və s. əks olunur. Cavad qəzası ilə başlayan ekspozisiyada qəza və əhalinin tərkibi haqqında məlumat, 1918-ci ilin mart-iyun aylarına qədər ermənilər tərəfindən müsəlmanlara qarşı baş vermiş soyqırımı, süngülərə keçirilmiş, xəncərlə doğranmış, başları kəsilmiş və yandırılmış insanların aqibətləri öz əksini tapıb. Burada portret şəklində Süreyya xanımı görürük. O, gözünün önündə ana, ata və yoldaşının yandırılmasına şahidlik edənlərdən olub. Baş vermiş hadisələrin təfərratları da dindirilmə protokolunda qeyd edilmişdir.

Sonrakı stendde Göyçay qəzasından bəhs edilir. Ekspozisiyada qəzanın inzibati ərazisində əhalinin milli-dini tərkibi haqqında məlumat qeyd edilir. Abutalıb Turabov bildirir ki, xüsusilə Göyçay ərazisində bir neçə dəmiryol stansiyasının olması erməni silahlı dəstələrinin bu bölgəyə hücumunu asanlaşdırmışdır: "1918-ci ilin iyundan etibarən ermənilər daha da azgınlamış, kənd sakinlərinin burunlarını, qulaqlarının kəsmiş, kəllə sümüklərini sindirmişdilər".

Şamaxı qəzası hissəsində də digər qəzalarda olduğu kimi, törədilən soyqırımları bir neçə gün davam edib, dini ocaqlar, həmçinin 8 əsrlük tarixi olan Şamaxı Cümə məscidi yandırılaraq dağıdılıb. Qeyd olunan bu faktlar fotosəkilərlə birlikdə ekspozisiyada nümayiş olunur.

Sonda Bakı quberniyasının qəzalari bölməsi Bakı qəzasına aid hissə ilə yekunlaşır. 31 Mart soyqırımının başladığı Bakı şəhərində həmin hadisələr şərhlənən amillər və gedişat haqqında məlumat yerləşdirilib. Həmçinin 1918-ci

ilin mart ayının 26-da "Evelina" gəmisinin azərbaycanlılardan ibarət əsas heyətinin türk-silah olunması ilə bağlı tənqitə onminlik bolşevik-erməni ordusunun müaselman qırğınına həyata keçirməsi üçün bəhanə olduğu, şəhərin müsəlman əhalisinin 12 min nəfərinin 3 gün ərzində vəhşəncəsiz qətlə yetirilməsi faktları əksini tapıb.

Bakının Təzəpər, Şah, Bibiheybat və digər məscidləri "Kaspi", "Açıq söz" qəzetlərinin redaksiyaları, İskəndəriyyə, İslamiyyə məhmanxanalarının binaları dağıdılmış və yandırılmışdır. Ekspozisiyada bunların fotosəkilləri yerləşdirilib. Baş verən soyqırımı Məhəmmədli, Əhmədli, Balaxanı, Zəbrat, Sabuncu, Xırdalan və digər Bakı kəndlərində də törədilib.

Pencərədəki işıq, sivriuc bıçaqlar, divar vitrinləri

Yeraltı muzey zalının kənarları qeyd olunan faktlarla çərçivələnib. Yerin altında olduğuna görə zala işıq düşür. Fəqət mərkəzdə kiçik bir pəncərə var. O pəncərədəki işıq böyük qara mermərin üzərində səfəq dolu qələmin işartıları ilə aydınladı. Mərmər daşın üzərində təsvir olunan tikanlı məftil, əl, üz cizgiləri ağırlı günləri simvolizə edir.

Zalda görünən daha bir işıq var. Ancaq əvvəlcə yoxşulu cığırla yuxarı qalxmaq lazımdır. Bu hissə kompleksin 3-cü, sonuncu hissəsidir. Sivriuc bıçaqların yərə saplanmasında bəşəriyyət yəllə hamın bıçaqların üzə çıxması ilə də sona çatır. Lakin bu yoxşuda da duyulan müxtəlif hissələrin müəllifləri divar vitrinləri olur.

Birinci vitrinde ilk istiqamət göstərilir. Haqiqətə açılan qapının kilidi kimi aşkarlanmış kütləvi məzarlığın görüntülərini yol alır. Sonrakı tablolarla törədilmiş soyqırımları ilə əlaqədar dövrün ziyalıların yazıları, həmçinin M.Ə.Rəsulzadənin, Ü.Hacıbəylinin "Azərbaycan" qəzetinin (1919-cu

il 31 mart) 147-ci nömrəsində hədisələrə münasibət bildiren məqalə, şeir, şəkilli nüsxələrin surətləri nümayiş olunur.

Muzeyin axıncı hissəsinə Qafqaz İslam Ordusuна həsr olunmuş ekspozisiyası ilə son qoyulur. Ordunun dənilməz şücaəti, qırğınların qarşısını almaq üçün görüldüyü bir sıra tədbirləri, zabit və əsgərlərin fotoları, nəhayət, 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının azad edilməsi münasibətilə keçirilmiş hərbi yürüşdən görüntülər qələbə təbirlini çalır. Bu zaman qarşıdakı işığı görək qürurlu hissələrlə muzeydən çıxanda gözlər ön sondaki yazıya çevrilir:

Önlərə rəhmət! Qalanlara ibrət!
("Azərbaycan" qəzeti, 31 mart 1919-cu il)

3 dilde 16 adda buklet, kitabxana, oxu zalı, 1 milyondan çox ziyarətçi

Muzeylə tanışlığı yekunlaşdırıb Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin direktoru tarix üzrə fəlsəfə doktoru Rəxşəndə Bayramova ilə həmsöhbət olmaq üçün Məlumat Mərkəzinə üz tuturuq. Eyni zamanda bura ziyarətçilərin ilk gəldiyi məntəqədir. Onlar mərkəzdə kitabxana, oxu zalı, audiobələddçi və soyqırımı tarixi faktlarını əks etdirən üç dilde 16 adda buklet və kitablardan istifadə edə bilərlər.

Gələcək nəsillərin milli yaddaşının qorunması və soyqırımı qurbanlarının xatirəsinin əbədləşdirilməsi məqsədilə Prezident İlham Əliyev 30 dekabr 2009-cu ildə sərəncam imzalayıb. Sərəncama müvafiq olaraq 2012-2013-cü illərdə Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Quba şəhərində Soyqırımı Memorial Kompleksi inşa edilmiş və 2013-cü il sentyabrın 18-də Prezidentin iştirakı ilə açılışı olub.

Hazırda Soyqırımı Memorial Kompleksi ölkəmizdə erməni azgınlığını əks etdirən yeganə ideoloji mərkəzdir. Kompleksin əsas missiyası həqiqətləri olduğu kimi həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə təbliğ etməkdir. Kompleksi 2013-cü ildən bəri ümumilikdə 1 milyondan çox insan, o cümlədən dünyanın bir çox ölkələrindən nümayəndələr ziyarət ediblər.

Rəxşəndə Bayramova bildirdi ki, təbliğat və tanıtım işləri bir neçə istiqamətdə aparılır. Kompleksdə yerli və xarici ziyarətçilərin qəbulu, müxtəlif elmi konfrans, simpozium və seminarların keçirilməsi, hüzn və tarixi günlər, həmçinin bayram günləri ilə əlaqədar tədbirlər təşkil edilir. Bundan əlavə, kompleksin rəsmi veb-saytı və sosial şəbəkə səhifələrində müxtəlif dillərdə ermənilərin xalqımıza qarşı törətdikləri soyqırımı hadisələri, mənfur planları, Qafqaza köçürülmələri ilə bağlı arxiv sənədləri, fotolar və digər tarixi məzmunlu kiçik məqalələr, videoların izləyicilərə təqdim edilir.

Kompleksə olan maraq və diqqət ehtətilərini sayından da bəlli olur. Rəxşəndə xanımdəyir ki, ötən il ərzində bura gələnlərin mindən çoxu turist olmaqla, ümumilikdə 20 min ziyarətçi qəbul edilmişdir. Gələn yerli və xarici ziyarətçilərə 4 dilde (Azərbaycan, rus, ingilis, ərəb) peşəkar bələddçilər tərəfindən 1918-ci il hadisələri haqqında ətraflı məlumat verilir. Kompleksə gəlməyə fürsət tapmayanlar muzeyə virtual ekskursiya, həmçinin sosial şəbəkələrdən açılan canlı bağlantılarla onlayn səyahət edə və maraqlana bilərlər.

Necə dəyərlər, tarixi haqqa qovuşmaq istəyənlər hər şərait yadılıb. Öyrənək, bilek və paylaşaraq öyrədek. Təki bütün haqiqətlər yerin dənirliklərindən gün işığı tək parlasın. Tarixin bütün dövrlərində xalqımıza qarşı törədilən erməni vandalizmi cazəsiz qalmasın.

Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi isə bu haqiqətləri işıq üzünə çıxaran, tarixi cinayəti sübuta yetirən ideoloji mərkəz, 50 minlik günahsız qurbanın harayını car çəkən, kəfənsiz yatanların ruqlarını azadlığa qovuşduran məkəndir.

Aydan XƏLİLOVA,
"Azərbaycan"